

С. У. ГОНЧАРЕНКО, доктор педагогічних наук,
Ю. І. МАЛЬОВАНІЙ, кандидат педагогічних наук

ПЕДАГОГІЧНА СУТНІСТЬ ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Відродження духовності у шкільній освіті є тією першоосновою, на якій можлива її наступна розбудова. Шлях до цього лежить через гуманітаризацію. Остання передбачає спрямування освітнього процесу на формування передусім духовного світу особистості, утвердження духовних цінностей як першооснови у визначенні мети і змісту освіти, олюднення знання, формування цілісної гармонійної картини світу з повноцінним відображенням у ній світу культури, світу людини.

Важливий аспект гуманітаризації — подолання хижацького ставлення до природи та екологічного невігластва. В процесах і явищах дегуманізації освіти закладена реальна небезпека не лише подібних до Чорнобильської аварії, що є результатом технологічних неполадок і безвідповідальності персоналу виробництв, але й загроза фізичному існуванню людей на Землі. Сьогодні знання, не осяяні моральністю, духовністю, що не пройшли крізь призму гуманістичних цінностей, можуть принести непоправну шкоду людству. В руках людини-оператора з низькою загальною культурою будь-яка, найбільш досконала техніка може не тільки вмиг перетворитися на купу металобрухту, а й стати загрозою для населення і навколишнього середовища.

Основою гуманітаризму є раціональний антропоцентризм. Процес освіти має сприяти утвердженню людської гідності в учня та розкриттю його потенційних можливостей. Це, по-перше, означає, що у фундамент формування особистості має бути покладене лише те знання, яке ви-

користується на благо людини, завдяки якому вона, говорячи словами Гегеля, має визнати себе гідною найбільш достойного. По-друге, гуманітаризований освітній процес має бути підпорядкований вільному особистісному розвитку учнів, прояву у них здібностей. У цьому гуманітаризація частково співзвучна завданням гуманізації освіти. Але дані поняття тотожними вважати не можна.

Гуманізація освіти — відображення в освітньому процесі гуманістичних тенденцій у розвитку сучасного суспільства, коли людська особистість визнається найвищою цінністю. Утвердження блага людини стає найважливішим критерієм суспільних відносин. Гуманізація полягає у рішучому повороті освітнього закладу до особистості учня, у забезпеченні максимально сприятливих умов для виявлення і розвитку його задатків і здібностей на основі поваги і довіри до нього, прийняття його особистісних цілей і запитів.

Важливою проблемою гуманітарності є людське самопізнання. Раніше велику роль у цьому відігравала релігія. Вона звертала людину до внутрішнього її світу і тому володіла величезним моральним потенціалом. Але сьогодні завдання полягає не в тому, щоб милостиво допустити в школу релігію, надавши їй там усі права громадянства, і не в тому, щоб усіх повернути до релігійної свідомості. Треба знайти способи нерелігійними засобами розв'язувати завдання, які в минулому успішно розв'язувалися з її допомогою.

В комплексі сучасних проблем гуманітаризації шкільної освіти безперечно центральне місце

посідає завдання оновлення її змісту. Саме в останньому знаходять відображення ті складові культури, які суспільство, школа, сім'я пропонують новим поколінням і які є основою формування молоді особистості. Гуманітаризація змісту освіти передбачає насамперед підвищення статусу і радикальний перегляд змістовного наповнення гуманітарних і суспільних навчальних предметів. У чому ж вона полягає? Річ у тім, що протягом семи десятиліть ми, по суті, відмовлялися навіть від поняття «гуманітарні науки», замінивши його терміном «суспільні науки». Під це підводилась певна філософська основа. Радянська філософія ще з 20-х років виходила з того, що існує лише дві форми буття: природа й суспільство, а так званий дух є не що інше, як «суспільна свідомість». Культура не розглядалася тодішньою філософською наукою як самостійний об'єкт. Її відносили до розряду суспільних явищ. Самої людини як предмету пізнання філософії теж не існувало. Посилаючись на «Тези про Фейєрбаха» К. Маркса, філософи розглядали її як «сукупність всіх суспільних відносин». А це означає, що марксистська філософія повинна вивчати закони природи й суспільства. В ній немає місця для самостійного вивчення людини. Так соціальність витіснила гуманітарність.

Звичайно, ці деформації мають бути усунуті. Необхідно пам'ятати, що гуманітарні науки займаються насамперед людиною, її духовним світом, створеними нею культурними надбаннями, а не суспільством. Виходячи з цього необхідно внести зміни до основ шкільних навчальних дисциплін. До предметів гума-

нітарного циклу слід віднести мови, літературу, всі види мистецтв. Історичні, юридичні, економічні та інші суспільні науки і відповідні їм навчальні дисципліни теж мають бути спроектовані на людинознавчу основу. Загальною метою вивчення таким чином зорієнтованих предметів гуманітарного циклу має стати формування необхідного комплексу знань з проблем розвитку людини, її взаємовідносин із соціальним і природним середовищем. Їх вивчення має допомогти молодій людині пізнати різні етапи суспільної історії, осмислити феномен культури, сенс власного буття та існування людства. В кінцевому рахунку соціогуманітарний цикл навчальних предметів має бути націлений на формування в учнів такої соціальної картини світу, яка б сприяла їх адаптації до сучасного суспільства. Це передбачає вироблення у них ставлення до іншої людини як безумовної цінності.

Сьогоднішній занедбаний статус гуманітарно-суспільних предметів у сучасній школі зумовлюється рядом причин. Протягом попередніх десятиріч освітня політика спрямовувалася на посилення ідеологічного виховання учнів, політехнізацію освіти, поліпшення підготовки випускників до праці в народному господарстві. З цією метою в навчальні плани шкіл вводилися так звані «виховні предмети» (етика і психологія сімейного життя, основи держави й права, вибір професії тощо). Різко збільшувався також час на трудове й виробниче навчання, на організацію практики на виробництвах-шефах тощо. Все це робилося не лише за рахунок збільшення понад усі розумні межі тижневого навчального навантаження учнів, але й шляхом зменшення учбових годин на вивчення основ наук (у тому числі й гуманітарних). Формування відповідного ставлення до гуманітарних і суспільних предметів пов'язане і з тим, що при вступі, наприклад, до вузів чи середніх спеціальних навчальних закладів технічного профілю на вступних екзаменах чи при модному зараз тестуванні практично ніхто не цікавиться рівнем загальнокультурного розвитку абі-

турієнтів, їх ерудицією і широтою пізнання, вмінням самостійно мислити й аналізувати явища навколишнього життя. Все зводиться до правильного відтворення певної суми передбачених програмою знань. Тому молодь задовольняється досить скромним багажем загальногуманітарної підготовки. Чи не в цьому одна з причин технократизму наших спеціалістів, їх професійної обмеженості?

З огляду на це у процес вивчення всіх шкільних навчальних предметів слід ввести гуманітарні знання і навички. Разом з тим необхідно підвищити статус літератури, курсів з художнього і морально-етичного виховання тощо. Варто було б запровадити також спеціальне підсумкове тестування з метою визначення рівня загальногуманітарного розвитку випускників школи, їх реального багажу знань у галузі культури, етикету, літературної мови, історії й теорії мистецтв.

Однак підвищення статусу гуманітарних і суспільних предметів, збільшення часу на їх вивчення несумісні із введенням до навчального плану дисциплін з метою розв'язання складних соціальних проблем, які сьогодні не під силу розв'язати державі економічними чи політичними методами (екологія, збереження здоров'я, економіка сім'ї, ринкова економіка тощо), або ж надуманих предметів кон'юнктурного характеру. Серед них широко пропагований нині спеціальний курс «Українознавства». Обґрунтування необхідності його вивчення поряд із традиційними предметами з метою поліпшення формування в молоді національної самосвідомості й гідності, виховання патріотизму не витримує серйозної критики. Він майже повністю дублює відповідний матеріал, який нині вивчається у складі курсів української мови та літератури, історії й географії України, музики, образотворчого мистецтва тощо.

Взагалі відбір гуманітарного компоненту змісту шкільної освіти і реалізація його у навчальних предметах є досить складною проблемою і вимагає серйозних досліджень. Безперечно, тут можливі різні варіанти. Але при цьому слід відмовитися від тра-

диції, щоб кожній галузі наукового знання відповідав окремий предмет шкільного навчального плану. Гуманітарних наук досить багато. Основи кожної з них у школі вичити недоцільно та й просто неможливо. Перспективним тут видається шлях інтеграції коректно відібраних найсуттєвіших відомостей з різних наук в одному чи декількох курсах. Їхній зміст, природно, не повинен дублювати інших предметів.

Досить поширеними є спроби гуманітаризувати змістове наповнення освіти за рахунок вивчення різних релігій чи їх історій. У педагогічних колах існує міф, ніби духовність формується за рахунок релігійного, морального, естетичного пізнання світу, а ні в якому разі не наукового. Наука в цьому ряді стоїть десь збоку. Починають також протиставляти духовність і науковість. Є й така думка, що існує жорсткий розподіл між природознавством і гуманітарною культурою, що вони конфронтують між собою.

Духовність у сучасному світі — це далеко не релігійність, як часто говорять. Це наукові знання, вміння розібратися в світі, чого нам часто не вистачає.

Духовність не можна плутати не лише з релігійністю, а й з ерудованістю, начитаністю, інтелігентністю. Вона невіддільна від почуття людиною єдності з Природою, Світом, Всесвітом, від прагнення до вищих цінностей та ідеалу Смислу, Істини, Добра й Краси. Саме втрата духовності і сенсу життя належить до числа найбільш глибоких факторів спостережуваного сьогодні розпаду суспільства в цілому і багатьох індивідуальних людських особистостей.

Услід за підвищенням статусу і збільшенням навчального часу на вивчення гуманітарно-суспільних дисциплін мають бути кардинально переглянуті підходи до формування їх змісту і спрямованості. До останнього часу ці предмети вивчалися виключно з класових позицій. Це призвело до канонізації багатьох навчальних програм і заскостеніння їх змісту. В результаті відбулося відчуження гуманітарно-суспільної освіти не лише від цінностей світової цивілізації, але й від тра-

дицій вітчизняної культури. Склалась освітня система, абстрагована від реалій, від новітніх досягнень людської думки. Духовна бідність, достатня для існування в умовах ідеалізованого суспільства, призвела до морального краху при ускладненні соціальної ситуації.

Нині не меншу загрозу становить тенденція заміни класового принципу у гуманітарно-суспільній освіті на побутово-націоналістичний. У цьому випадку історія та культура одного народу фетишизується і протиставляється іншим. На основі карт стародавнього світу закликають перекроювати державні кордони. Відбувається дуже небезпечна метаморфоза національної свідомості в шовіністичну, яка затягує народи в безодню первісних інстинктів, ворожнечі й ненависті. За влучним висловом Фазіля Іскандера, коли люди втрачають духовну культурну спільність, то вони об'єднуються в зграї за національно-видовою ознакою.

У зв'язку з цим гуманітаризація змісту освіти означає його деідеологізацію у тому розумінні, що в школі мають вивчатися наукові факти, а не їх тлумачення з тих чи інших ідеологічних позицій. Зокрема, література як навчальний предмет має подаватися передусім як мистецтво, а не засіб ідейної обробки особистості. Її основне завдання — ввести учнів у світ прекрасного, прилучити до національних і світових скарбів красного письменства і народної творчості, до духовних пошуків видатних їх творців, виховати високі естетичні смаки, сформувані прагнення до пізнання загальнолюдських ціннісних пріоритетів та ідеалів. Основним критерієм добору творів літератури для вивчення має бути їх художньо-естетична цінність. Водночас новий зміст шкільної освіти має об'єктивно відображати розвиток вітчизняного і світового літературного процесу без купюр «чорних» чи «білих» плям.

З аналогічних позицій належить підходити до формування змістовного наповнення інших предметів, що викладаються у школі. Це стосується, зокрема, історичної освіти, яка не повинна обмежуватися соціально-полі-

тичним аспектом. Шкільний курс історії має повнокровно і різнобічно відображати розвиток людської цивілізації, її матеріальної і духовної культури. Це означає, що в історичній науці є два плани. Вона не може обмежуватись тим, що К. Маркс називав проясом суспільно-політичних законів. Такі обмеження в минулому призвели до втрати розуміння історії конкретної людської діяльності і людини як історичної істоти. Отже, це не лише суспільна, а й гуманітарна наука.

З огляду на ідеї гуманітаризації освіти неприпустимо формувати у школярів комплекс історичної неповноцінності, почуття жертви суспільних негараздів, відчай людини, змушеної жити в найгіршій країні світу, вдаючись до прокурорського розгляду минулого. Історію не можна судити, її треба вивчати, щоб на досвіді пращурів набувати мудрості і не повторювати їх помилок.

Гуманітарно-суспільні предмети в українській школі мають вивчатися в контексті досягнень світової цивілізації. Їхній зміст може і повинен бути відкритим для всіх культур, не розчиняючись, однак, у них. Тут має бути врахована світова тенденція універсалізації освіти, що виключає національну її ізоляцію. Уже в основній школі доцільне вивчення всесвітньої історії та культури. Воно має ґрунтуватися на розумінні того, що всі досягнення людства розглядаються як спільна спадщина останнього, яка використовується і збагачується кожним народом і поколінням. Головне призначення цих курсів — відкрити для учнів таємниці зародження й еволюції моральних ідей, які радикально змінювали світ, сприяти розумінню власних соціальних і культурних ситуацій на основі усвідомлення багатоманітності способів життя різних націй і народностей, їх людських і духовних прагнень.

Принципово важливим є проникнення змісту гуманітарно-суспільної освіти принципами неоднозначності, альтернативності. Це є необхідною передумовою для формування в учнів уміння аналізувати різні типи суспільств і встановлювати їх специфічні риси.

Гуманітарна освіта не обмежується вивченням предметів суспільно-гуманітарного циклу. Значний потенціал у цьому відношенні мають математика та природничонаукові предмети.

Особлива роль природничих наук у гуманітаризації освіти й школи зумовлена тим, що саме вони формують особливий тип раціональності — критично-аналітичний. Останній надзвичайно важливий для світоглядних орієнтацій сучасної людської особистості. Він привчає людей до консенсусу, до пошуку нестандартних розв'язків, до відносності систем відліку. Інакше кажучи, це дуже важливий для сучасного світу, для сьогодення рівня культури спосіб мислення. Його обмеження неминуче веде до сплесків у суспільстві містики, домінування міфологічної свідомості, до появи масових психозів. У таких умовах людська особистість перетворюється на іграшку в руках сліпих, а нерідко й злочинних сил, які вона сама породжує. Якщо наукова раціональність в індустріальних суспільствах обмежується, то всяка міфотворчість у такому випадку формує особливий тип суспільного мислення, який характеризується масовою деінтелектуалізацією, втратою духовності і смислу життя. Як відомо, в минулому це призводило до загибелі цивілізацій.

Перехід до постіндустріального суспільства різко актуалізував проблеми підвищення рівня його природничо-наукової освіченості. Людина початку ХХІ століття не має права називатися освіченою, якщо не має уявлень про будову й основні закони розвитку Всесвіту, про принципи дії електронного обладнання, яким користується на кожному кроці, не знає основ біології, фізики, хімії. Дані знання не менш важливі для формування високої духовності, ніж творчість Гомера чи Шекспіра, відомості про представників королівської династії Франції чи найбільш відомих гетьманів України.

Це вимагає забезпечення належного статусу предметів математичного й природничого циклів у школі, відпрацювання державного стандарту такої освіти.

Останній має включати справді соціально-необхідні знання в доступному для засвоєння обсязі та вигляді і бути обов'язковим для вивчення в загальноосвітніх школах усіх типів. Зміст стандарту має бути гуманітаризованим. З одного боку, у ході вивчення має розкриватися специфіка природничих наук і наукових знань про природу та на конкретних прикладах ілюструватися їх прямі й побічні зв'язки з іншими галузями людської діяльності. А з другого — вони мають розглядатися через призму інтересів, запитів і прагнень людини.

Навчальні курси з природознавства й математики для учнів, які не мають яскраво виражених природничо-математичних здібностей, мають бути побудованими так, щоб вони змогли засвоїти основні поняття: що являють собою у науковому плані кожна з природознавчих галузей? Якими засобами останні розв'язують свої проблеми та як обґрунтовують об'єктивність одержаних знань? Яке місце в системі наукового пізнання посідають поняття закон, теорія та експеримент? В якому взаємовідношенні перебувають тут наукове й побутове мислення, логічне й інтуїтивне? Чи відрізняються закони природи і суспільства тощо.

Гуманітаризація змісту основ природничих наук передбачає систематизацію знань і формування в учнів наукової картини світу. Образ останньої виробляється у свідомості школярів сьогодні в процесі вивчення основ природничих дисциплін і тому не зовсім відповідає істинному. Цю розбіжність необхідно ліквідувати. В сучасних природничих науках основна увага зосереджується на ймовірнісних закономірностях, поняттях симетрії та їх взаємозв'язках із законами природи, на фундаментальних константах, принципах відповідності, неозначеності та доповнювальності і, нарешті, на чу-

довій єдності видів взаємодії. Їх значення виходить далеко за межі природознавства в цілому, не кажучи вже про його окремі галузі. На порозі XXI ст. усвідомлення невіддільності нашого існування від життя Космосу спонукає вчених впритул займатися питаннями взаємозв'язку мікро-, макро- і мегасвіту. Ці проблеми мають знайти відображення у змісті основ природничих наук. Посилення уваги останніх до дослідження міждисциплінарних проблем (і до того ж загальнолюдського значення — екологічних, енергетичних, ядерних та ін.) істотно підвищує цінність наукових знань і досліджень. З великими сподіваннями людство чекає не просто опрацювання фундаментальних, нехай навіть дуже важливих уявлень, а й розв'язання питань, від яких залежить подальше існування людської цивілізації. Реалізація цього запиту суспільства у вивченні основ природничих наук дає можливість формувати у дітей уявлення, а потім і переконання в цінності наукових знань для кожної сучасної людини. Разом з тим розкриття могутнього природничонаукового потенціалу у розв'язанні глобальних проблем передбачає постановку й обговорення на уроках питання про відповідальність людей взагалі, і вчених зокрема, за вчинене.

Суттєвим аспектом гуманітаризації змісту природничої освіти є спрямування його на формування у школярів світоглядних і наукових уявлень про себе як об'єкт природи. Це допоможе учням об'єктивніше сприймати й оцінювати своє існування на Землі, більш розумно й розважливо ставитися до своїх власних життєвих сил і здібностей з тим, щоб повноцінніше здійснювати трудову діяльність. Знання законів природи, яким підкоряється багато в чому людська поведінка, допоможе сформувати тверезе критичне ставлення до

інформації про телепатію, телекінез, парапсихологію та інші загадкові явища, пов'язані із психікою людини й резервами її організму.

Соціокультурне спрямування змісту математики і природознавства полягає в органічному відображенні в ньому, з одного боку, елементів соціальної історії науки, а з другого — наукових біографій. Олюднення природничо-математичного знання полягає якраз у тому, щоб не зводити його до голих наукових фактів. Воно передбачає розгляд повчальних історій відкриттів у науці, ознайомлення з долями їх творців, впливом відкритих ними істин на розвиток цивілізації, у тому числі й вирішення її гуманітарних проблем. При цьому принципово важливо висвітлювати процес пізнання об'єктивно, без замовчування помилок і тупиків, що мали місце в розвитку наукової думки, боротьби ідей. Тільки такий підхід застереже від формування у дітей однобічних уявлень про пізнавальний процес як прямий рух від перемоги до перемоги, дозволить розкрити його реальну складність.

Розумінню гуманітарних аспектів математики і природничих наук значною мірою сприяє відображення в їх змісті естетичного начала. Мають бути коректно використані всі можливості для розкриття перед учнями справжньої краси дослідів, що призводили до суттєвих наукових відкриттів, витонченості обґрунтувань багатьох математичних, фізичних та інших закономірностей тощо. Головне — допомагати школярам пізнавати ту глибинну красу, яка, за висловом А. Пуанкаре, криється в гармонії частин і яка пізнається лише чистим розумом. Все це дозволяє включити в процес пізнання емоції та переживання учнів, що у випадку успіху породжує натхнення.

(Далі буде).

НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ МАЙБУТНЬОГО

Одним з головних напрямів програми «Освіта — XXI століття» є створення і розвиток навчальних закладів майбутнього — ліцеїв, гімназій, коледжів. Сьогодні їх, за

даними Міністерства освіти України, нараховується близько 400. Лише протягом 1993 року відкрилося 20 приватних закладів такого типу.